

У процесі розробки презентації створюються умови для розвитку мотивації до вивчення іноземних мов, розширюється кругозір, фонові знання курсантів, формуються вміння пошуку й роботи з інформацією.

Ефективність впливу навчального матеріалу на курсантів у значній мірі залежить від новизни змісту запропонованого матеріалу. Естетика його подання, концентрація уваги аудиторії на обговорюваній темі сприяють інтенсифікації процесу навчання. Презентації впливають на декілька видів пам'яті: зорову, слухову й емоційну.

Мультимедійна презентація сприяє розвитку й формуванню вмінь монологічного висловлювання. У процесі підготовки і пред'явлення презентації, монологічного виступу у курсанта знімається фактор страху, побоювання помилки, оскільки той, хто розмовляє іноземною мовою, одержує опору – ключові слова, схеми, малюнки, ілюстрації, які допомагають вибудувати логіку висловлювання.

Курсантам також пропонуються відеоролики з Інтернету про роботу поліцейських під час різних масових заходів, про життя та підготовку курсантів поліцейських шкіл Великої Британії і США та розроблені до них завдання, які допомагають оволодіти незнайомою лексикою за даною тематикою та формувати навички усного мовлення. Результатом цього є подолання психологічного бар'єру, що сприяє активізації творчого потенціалу курсантів.

Висновки. Мультимедійні матеріали можна успішно використовувати на різних етапах практичних занять у сполученні з традиційним навчальним матеріалом – посібниками, аудіозаписами, таблицями, словниками. Однак

використання мультимедіа має бути обгрунтованим, вирішувати поставлені навчальні задачі й займати виправдане за часом місце в процесі навчання іноземної мови.

Іноземна мова в сучасному світі сьогодні служить не тільки інструментом комунікації, а й засобом пізнання. Як і всяка інша, комунікативна діяльність викликається цілком певними потребами й мотивами. Вона може бути або самостійним видом діяльності, або засобом реалізації якоїсь іншої, у нашому випадку – майбутньої професійної діяльності курсанта, що передбачає необхідність володіння професійною лексикою й досить визначеними уявленнями про зміст, ситуації й технології професійної діяльності.

Список джерел:

1. Вербицкий, А.А. Новая образовательная парадигма и контекстное обучение / А.А. Вербицкий. – М., 1999.
2. Гальперин, П.Я. Организация умственной деятельности и эффективность учения / Теории учения. Хрестоматия. Часть 1 / Под ред. Н.Ф. Талызиной, И.А. Володарской / П.Я. Гальперин. – М.: МГУ, 1996. – С. 71-76.
3. Ильясов, И.И. Структура процесса учения / И.И. Ильясов. – М.: МГУ, 1986.
4. Кларин, М.В. Инновации в обучении: метафоры и модели: Анализ зарубежного опыта / М.В. Кларин. – М.: Наука, 1997.
5. Селевко, Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие / Г.К. Селевко. – М.: Народное образование, 1998.
6. Талызина, Н.Ф. Теоретические проблемы разработки модели специалиста // Совр. высшая школа. – 1986. – № 2 (54). – с. 75-83.
7. Skinner B.F. The technology of teaching. – N.Y., 1968.

ГУРСЬКА О.В.,

аспірантка Полтавського

національного університету ім. В.Г. Короленка

УДК 378.022 – 057.875

АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ФОРМ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ

В умовах постійного реформування освітнього процесу вся дидактична система має спрямовуватися на реалізацію основного завдання – навчити дитину навчатись, переконати її в необхідності самовдосконалення та самозбагачення знаннями, у невідворотності власної успішності та самореалізації в подальшому житті. Одним із елементів навчального процесу, що забезпечує успішний поступальний розвиток та результат на шляху до поставленої мети, є форми навчання. У статті аналізуються основні організаційні форми навчання від найдавніших часів до сьогодення. Виділяються їх переваги та недоліки з метою використання в умовах сучасної вищої школи.

Ключові слова: форма навчання, навчальний процес, метод, лекція, семінар, індивідуальна, групова, фронтальна робота.

В условиях постоянного реформирования образовательного процесса вся дидактическая система должна направляться на реализацию основной задачи – научить ребенка учиться, убедить его в необходимости самосовершенствования и самообогачения знаниями, в неотвратимости собственной успешности и самореализации в дальнейшей жизни. Одним из элементов учебного процесса, обеспечивающим успешное поступательное развитие и результат на пути к поставленной цели, являются формы обучения. В

статтє анализируются основные организационные формы обучения от древнейших времен до современности. Выделяются их преимущества и недостатки с целью использования в условиях современной высшей школы.

Ключевые слова: форма обучения, учебный процесс, метод, лекция, семинар, индивидуальная, групповая,

In the conditions of permanent reform of the educational process all didactic system must focus on the implementation of the main task – to teach a child to study, to convince her/him of the necessity for self-completion and self-enrichment of knowledge, of the inevitability of their own success and self-realization in further life. One of the elements of the educational process that ensures the successful progressive development and the result towards this aim are forms of studies. In the article, there is an attempt to analyze the basic organizational form of education from ancient times to present. In the article are distinguished their strengths and weaknesses of using their achievements in the modern conditions of high school.

Keywords: forms of studies, the educational process, method, lecture, seminar, individual, group, frontal work.

Постановка проблеми. За твердженням сучасних філософів, людина народжується двічі, і саме друге її народження – це процес становлення особистості (С. Кримський) [6, с. 16]. Необхідність створення умов для реалізації цієї можливості і пояснює зміну основ парадигми навчання, зорієнтованої на знання, уміння, навички і суспільне виховання. На відміну від попередньої, нова освітня парадигма визначає пріоритетними компетенцію, ерудицію, творчу діяльність, саморегуляцію і культуру особистості. Процес оновлення освіти, що розпочався ще з 90-х років минулого століття, орієнтований на зміну пріоритетів навчального процесу. В умовах постійного реформування освітнього процесу та в умовах безперервної інформатизації суспільства вся дидактична система має спрямовуватися на реалізацію основного завдання – навчити дитину навчатися, переконати її в необхідності самовдосконалення та самозбагачення знаннями, у невідворотності власної успішності та самореалізації в подальшому житті. Одним із елементів навчального процесу, що забезпечує успішний поступальний розвиток та результат на шляху до поставленої мети, є форми навчання.

Аналіз актуальних досліджень. Категорія «форма навчання» є однією з основних у дидактиці. Цією проблемою займалися ряд педагогів: Вітвицька С.С., Кузьмінський А.І., Фіцула М.М., Курлянд З.Н., Ординський В.Л., Лозова В.І. та ін. Проте і досі у дослідників немає однастайності щодо її трактування. Окремі дидакти під терміном «форми навчання» розуміють класно-урочну та інші системи навчання (урок, семінар, екзамен, заліки, індивідуальна, фронтальна, групова організації навчання). Український дидакт М. Ярмаченко визначає поняття «форми організації навчання» як зовнішнє вираження узгодженої діяльності вчителя та учнів, що здійснюється у встановленому порядку та в певному режимі [6, с. 17].

У сучасній дидактиці склалася парадоксальна ситуація. Дослідники В.К. Дьяченко, І.М. Чередов та ін. відзначають, що навіть фахівці в області дидактики вагаються сказати, що таке форма організації навчального процесу і чим вона

відрізняється, наприклад, від методу. Оскільки латинське слово «форма» означає зовнішній вигляд, обрис, то форма навчання як дидактична категорія позначає зовнішню сторону організації навчального процесу (кількість учнів, час, місце навчання та порядок його здійснення). На думку І.М. Чередова, форма організації навчання – це особлива конструкція ланки або сукупності ланок навчального процесу. В.К. Дьяченко вважає, що це цілеспрямована, змістовно насичена та методично оснащена система пізнавального та виховного спілкування, взаємодії, відносин учителя й учнів. Форма організації навчання – це обмежена в часі конструкція окремої ланки навчального процесу [7, с. 34].

Окремі педагоги навіть пропонують розвести поняття «форма навчальних занять» (лекція, семінар, екскурсія тощо) та «форма організації навчальної роботи» (фронтальна, індивідуальна, групова) [6, с. 17]. Значна кількість педагогів визначають форму початкової діяльності як спосіб організації взаємопов'язаної, взаємозумовленої діяльності учителя та учнів у процесі навчання (І. Лернер, Р. Утєєва). А дидакт Ю. Мальований взагалі вважає не цілком коректним вживання термінів «форма організації навчання» та «організаційні форми». На його думку, відштовхуючись від філософського тлумачення змісту понять «форма» та «організація», уживання вищезгаданих термінів є тавтологічними і коректніше вживати термін «форма навчання».

Деякі дидакти розглядають форми навчання в нерозривній єдності з його методами. Довгий час проблема розвитку форм навчання в дидактиці як окрема категорія не вивчалася. Тому, зрозуміло, звідки те розмаїття визначень поняття «форми навчання» та ототожнення їх з методами. Важко не погодитися з думкою російського педагога В. Гузєєва, що «кількість різних класифікацій настільки велика, що кордони розуміння методів і форм розмиваються, зливаються і навіть перетинаються» [6, с. 18]. Сучасна дидактика, на жаль, теж остаточно не вирішила цю проблему – до цього часу немає єдиного і чіткого тлумачення

цього терміну та визначення його як дидактичної категорії. Тому метою статті є розібратися в суті поняття «організаційні форми навчання», проаналізувати їх основні види та виокремити найоптимальніші з них в наш час.

Виклад основного матеріалу. Організаційні форми у ВНЗ – це засоби здійснення взаємодії студентів та викладачів, у межах яких реалізуються зміст та методи навчання, вони визначають, як слід організувати всю роботу з урахуванням того, хто, де, коли і з якою метою навчається [4, с. 124].

Форми організації навчального процесу мають цікаву та довгу історію. Як зазначили В.А. Щербина та В.А. Таран, «яким би талановитим не був педагог, він так чи інакше виходить з того, що було зроблено до нього» [7, с. 34]. Форми організації навчання виникали з необхідності людини передавати свій досвід і знання наступним поколінням. Протягом століть вони накопичувалися, тому виникла потреба постійно покращувати цю систему передачі.

Оскільки існує ряд різноманітних класифікацій форм навчання, спробуємо розглянути основні з них. За однією з існуючих класифікацій, форми навчання поділяються на групи за такими ознаками [5, с. 207]: кількість учнів, місце навчання та тривалість.

Форми навчання у вищій школі дещо відрізняються від шкільних. В основі їх класифікації можуть бути наступні чинники [4, с. 124]: кількість тих, хто навчається (індивідуальні, колективні, групові, фронтальні); місце навчання (лекція, семінар, практичне заняття, педагогічна практика); час навчання (очна, заочна, вечірня, екстернат); залежно від тривалості навчальних занять (аудиторні – лекції, практикуми, та позааудиторні – конференції, консультації, заліки).

Індивідуальна, групова та фронтальна робота теж трактується педагогами неоднозначно. У різних підручниках зустрічаються різні терміни. Так, групова форма іменується як бригадна (Є. Голант), а фронтальна як загальнокласна (І. Огородников, М. Виноградова), загальногруповая (Є. Голант) або колективна (В. Стрезикозін) [6, с. 17]. Коли уважно вчитатися в суть того, що викладають автори, то неважко помітити, що вони мають на увазі схожі явища.

За однією з традиційних класифікацій, є такі форми організації навчання [7, с. 34]:

1. Індивідуальні заняття (тьюторство, репетиторство, менторство, гувернерство, сімейне навчання, самоосвіта);
2. Колективно-групові (уроки, лекції-семінари, конференції, олімпіади, ділові ігри, екскурсії);
3. Індивідуально-колективні (занурення,

творчі тижні, наукові тижні, проекти).

Організаційні форми навчання мають тривалу історію. Ще в первісні часи виникла необхідність передавати накопичений досвід та знання своїм дітям. Тоді універсальним засобом стала активна трудова діяльність. З розвитком соціальних відносин, в процесі накопичення та збереження знань майбутнім поколінням, виникла необхідність в нових формах організації навчання. Однією з перших таких форм стала індивідуальна (Китай, Єгипет, Греція), а пізніше індивідуально-груповая.

Індивідуальна – одна з найдавніших форм навчання, що полягає в самостійному виконанні окремих завдань під керівництвом наставника. Викладач займається зі студентом індивідуально або дає завдання на самостійне опрацювання. Тоді студент може працювати з книгою чи комп'ютером наодинці або разом з однокласником чи самим викладачем. Така форма організації може використовуватися на будь-якому занятті, коли кожен його учасник працює незалежно один від одного, відповідно до своїх навчальних можливостей. Темп і результат його роботи не впливає на результати інших. Така форма навчання виникла в античних країнах і широко використовувалася у середньовічній Європі.

Індивідуалізація в навчанні означає підтримку і стимулювання розвитку в учневі того, що становить його унікальність і неповторність, оскільки впливає з його внутрішньоінтенційної спрямованості, формуючи життєтворчий потенціал особистості [3, с. 380]. Перевагами індивідуальної форми роботи є: індивідуалізований зміст, врахування індивідуальних та психологічних якостей, оптимальний час та місце для викладача та студента, високі можливості в керуванні ходом та результатами роботи. До основних недоліків відносять: відсутність чіткої структури організації навчального процесу, відсутність умов колективної праці, мала продуктивність роботи самого викладача.

Індивідуально-груповая – форма, за якої викладач працює не з одним студентом, а з групою (з різним рівнем підготовки, можливостями та здібностями). Набула значного поширення в період середньовіччя й збереглася в багатьох школах Європи ще у XIX ст. Перевагою цієї форми було те, що дитина мала можливість прийти до навчального закладу в будь-який час та розпочати навчання. Але неекономічна та нечітка структура такої роботи стали основним недоліком індивідуально-групової форми.

Класно-урочна форма навчання бере свій початок з братських шкіл України та Білорусії. Це групова форма організації навчання,

започаткована та обґрунтована у XVII ст. чеським педагогом Я.А. Коменським (праця «Велика дидактика», 1657 р.). Її суть зводилася до того, що вчитель одночасно навчав чималу групу дітей (до 45 осіб), які перебували на приблизно однаковому рівні фізіологічного та психічного розвитку [2, с. 142].

ВНЗ теж працюють за схожою специфікою, тільки поняття *клас* замінюється поняттям *аудиторія*, а *урок* – *заняттям*. Переваги: чітка структура навчального процесу, економічність часу (викладач може одночасно працювати з великим колективом студентів), сприятливі умови для колективної роботи, можливість взаємодії слухачів між собою в обговоренні певних проблем чи розв'язанні завдань, використання спільного досвіду, емоційний вплив особистості викладача на студентів, виховний вплив. Недоліками є: орієнтація на середньостатистичного студента, труднощі при урахуванні індивідуальних особливостей.

Белл-ланкастерська – групова форма організації навчання. Виникла в кінці XVIII ст. – на початку XIX ст. та названа на честь її засновників – англійського священника А. Белла та вчителя Дж. Ланкастера. Саме вони незалежно один від одного запропонували подібну систему навчання. Основною ідеєю було забезпечення освіти великої кількості дітей (200-300 осіб) [2, с. 143]. В умовах нестачі кваліфікованих кадрів проблему було вирішено наступним чином. Для реалізації освітньої мети в ролі вчителів виступали «монітори» – старші діти, які вивчали матеріал під керівництвом вчителя, а потім отримували інструкції, щоб навчати своїх молодших товаришів. Перевагами було те, що сама подача матеріалу була досить доступною, оскільки різниця в інтелектуальному рівні «моніторів» та інших дітей була невелика. Крім того, в умовах нестачі кадрів це було оптимальне рішення. Стимулювалася самоосвіта. Недоліками була неможливість забезпечити необхідний рівень знань, оскільки самі «монітори» не мали професійного рівня. Це і стало причиною досить короткого існування даної форми навчання.

Батавія-план (батьвська система) – одна з форм вибіркового навчання, яку запровадив у 1898 р. у м. Батавія інспектор шкіл Дж. Кеннеді. Суть полягала в тому, щоб поділити всі заняття на дві частини: колективні заняття з усіма дітьми та індивідуальні заняття з кожною окремою дитиною. Зі здібними працював сам учитель, зі слабкими – його помічник. Перевагами цієї системи є: економічність навчального часу (відповідали бажаною; невідповідні не відчували тиску з боку вчителя). Недоліком було те, що ця система вимагала додаткових

фінансових затрат та не стимулювала до роботи слабших учнів.

«План Трампа» – належить до форм вибіркового навчання на основі врахування можливостей сучасної техніки (зокрема комп'ютерів) – запропонував американський професор педагогіки Л. Трамп. Він порадив поєднати індивідуальне, групове і масове навчання у відповідному співвідношенні: 40% від загального навчального часу відводити на читання лекцій у великих аудиторіях (100-1500 осіб); 20% часу – на проведення занять у малих групах по 10-15 осіб; інші 40 % часу відводити на індивідуальну роботу [1, с. 205]. Кожний із цих видів діяльності проводив різний вчитель: лекції читали бригадири (професори, старші вчителі), заняття в малих групах – учителі; індивідуальна робота була покладена на помічників вчителя. Перевагами такої системи є можливість навчатися у різних висококваліфікованих вчителів, ширше й ефективніше використовувати технічні засоби навчання. Основним недоліком є те, що функції бригадира (вчителя-майстра) зводяться тільки до викладу знань, повідомлення нового матеріалу, хоча його майстерність не менш важлива і в інших видах роботи.

Мангеймська – одна з форм вибіркового навчання, що названа на честь міста Мангейм, де її вперше було застосовано. Засновником є німецький педагог Йозеф Зіккенгер (1858-1930). Він запропонував створити чотири класи за здібностями дітей (а не за віковою ознакою) [1, с. 203]:

- 1) Основні класи – для дітей, які мають середні здібності;
- 2) Класи для учнів з низькими здібностями, які «завичай не закінчують школу»;
- 3) Допоміжні класи – для розумово відсталих;
- 4) Класи іноземних мов, чи «перехідні» – для найбільш здібних, які можуть продовжити навчання у середніх навчальних закладах.

Недоліком цієї системи була неможливість слабких дітей досягати високого рівня знань. І до сьогодні окремі елементи мангеймської системи присутні в практиці роботи сучасних шкіл Англії, Австралії та США.

Дальтон-план – одна з форм індивідуалізованого навчання, розроблена вчителькою О. Паркхерст з міста Дальтон у США на початку XX століття. Основна суть – дати можливість дитині навчатися з оптимальною для неї швидкістю. Кожен учень отримував індивідуальне завдання у формі плану й самостійно його виконував. Потім звітувався, набираючи відповідну кількість балів, і отримував наступне завдання. Оскільки спільного розкладу для всіх не було, більша увага зверталася на індивідуальну роботу. Така форма навчання

формувала самостійність та ініціативу, кожна дитина навчалася за певним притаманним їй темпом. Основним недоліком стало «нездорове» суперництво, індивідуалізм та не зовсім раціональне використання часу.

Однією з модифікацій Дальтон-плану є бригадно-лабораторна форма навчання, що виникла в 20-х роках в радянській школі. Відмінність її полягала в тому, що завдання брала група (бригада) учнів, які працювали самостійно чи спільно, але звітувалися колективно. За задумом така форма навчання повинна була розвивати колективну пізнавальну діяльність та формувати почуття колективізму. Недоліками були: зниження рівня знань, ступеня відповідальності за результати навчання.

Ще однією з форм індивідуалізованого навчання є метод проектів, який відносять і до педагогічних технологій, і до методів навчання. У 1918 році В. Кілпатрик опублікував статтю під назвою «Метод проектів». У цій статті він здійснив змістовне обґрунтування цього методу, назвавши себе автором і винахідником цієї ідеї. Головне для цього методу те, що він орієнтований на самостійну діяльність учнів, розвиває пізнавальні навички та креативне мислення, хоча підготовка проекту потребує багато часу.

Інклюзивна форма – це ефективна форма здобуття якісної освіти людьми з особливими потребами. До такої категорії відносять обдарованих дітей і дітей із затримкою психічного розвитку, дітей-інвалідів і дітей із вадами за станом розвитку і здоров'я, дітей-сиріт і безпритульних дітей. Термін «інклюзія» (включення) введений в науковий обіг М. Уїллом (США), а в 70-90 роках ХХ століття поширився в Західній Європі. Інклюзивне навчання не є альтернативою спеціальній освіті, воно значно розширює її можливості. Таке навчання почало впроваджуватися і в Україні. Основними перевагами інклюзивної форми навчання є: рівний доступ до якісної освіти дітей з особливими потребами (незалежно від стану здоров'я та місця проживання); мовний, соціальний та емоційний розвиток дітей. У свою чергу, здорові діти вчать природно сприймати і толерантно ставитися до людських відмінностей, співчувати. А педагоги краще розуміють індивідуальні особливості дітей, оволодівають новими педагогічними методиками. Основним недоліком інклюзивної форми є додаткові фінансові затрати.

Дистанційне навчання – це форма організації і реалізації навчально-виховного процесу, за якою його учасники (об'єкт і суб'єкт навчання) здійснюють навчальну взаємодію принципово і переважно екстериторіально (на відстані), що не передбачає безпосередню навчальну взаємодію

учасників віч-на-віч. Учасники навчального процесу перебувають поза межами можливої безпосередньої навчальної взаємодії, а їх особиста присутність у приміщеннях навчального закладу не є обов'язковою. Незважаючи на значні переваги дистанційного навчання, є ряд недоліків: відсутність очного спілкування між викладачем та студентом, нестача практичних знань і відсутність постійного контролю, тривала робота з комп'ютером та Інтернетом.

Існують різні класифікації форм організації навчального процесу, але всі вони зводяться до структури навчального спілкування або дидактичних цілей і задач. Крім того, в умовах постійного пошуку нових форм навчання сама собою з'явилася ще одна класифікація. Вона передбачає поділ організаційних форм на дві основні групи: традиційні та інноваційні. Нововведення (інновації) характерні для будь-якої діяльності людини, тому є предметом вивчення, аналізу та впровадження. Інновації самі по собі не виникають, вони є результатом наукового пошуку, передового педагогічного досвіду науковців. В.О. Сластьонін відмічає, що термін «інновація» означає нововведення, новизну, зміну і передбачає введення чого-небудь нового. Стосовно педагогічного процесу інновація означає введення нового в цілі, зміст, методи і форми навчання й виховання, організацію спільної діяльності вчителя й учня [8, с. 13].

Індивідуальні, фронтальні форми навчання є традиційними, а колективні – принципово новими в сучасній освіті. У зв'язку зі зниженням інтересу до навчання пошук нових нестандартних форм навчання: ділові ігри, прес-конференції, конкурси, інтегровані заняття, екскурсії та багато інших. Можливо, саме ці інноваційні форми навчання є гарним доповненням до традиційних форм.

Висновки. Отже, організаційні форми навчання являють собою зовнішнє вираження узгодженої діяльності педагогів та вихованців, що здійснюється в установленому порядку і визначеному режимі. Вони мають соціальну обумовленість, регламентують спільну діяльність викладача та студента, визначають співвідношення індивідуального і колективного в освітньому процесі, ступінь активності студентів у навчальній діяльності і способи керівництва нею з боку викладача.

Організаційні форми навчальної діяльності студентів – це зовнішнє втілення внутрішньої організації навчально-виховного процесу, що ставить на меті пошук нових методів та прийомів для активної співпраці викладачів та студентів. Протягом багатьох років педагоги активно здійснювали пошук якісно нової організаційної

форми навчання. Знайти так званий «еліксир навчання» намагалися багато педагогів. Хоча єдиної форми навчання, яка б поставила жирну крапку на шляху пошуку альтернатив, ще не створено. Використання та результативність тієї чи іншої форми навчання залежить від багатьох факторів. Уміле поєднання елементів різних досі відомих організаційних форм навчання – ось той «еліксир», що так потрібний як студентам, так і викладачам у спільній роботі.

Список джерел

1. Зайченко, І.В. Педагогіка. Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів / І.В. Зайченко. – К.: Освіта України, 2006. – 528 с.
2. Кузьмінський, А.І., Омеляненко, В.Л. Педагогіка: Підручник / А.І. Кузьмінський, В.Л. Омеляненко. – К.: Знання-Прес, 2003. – 418 с.
3. Пальчевський, С.С. Педагогіка: Навчальний посібник / С.С. Пальчевський. – К.: Каравела, 2007. – 576 с.
4. Педагогіка вищої школи: Навчальний посібник / З.Н. Курлянд, Р.І.Хмельюк та ін.; за ред. З.Н. Курлянд. – К.: Знання, 2005. – 399 с.
5. Пометун, О.І. Методика навчання історії в школі / О.І. Пометун, Г.О. Фрейман. – К.: Генеза, 2005. – 328 с.
6. Приходько, А. Форми навчання історії: підходи до визначення та класифікації / А. Приходько // Історія в школі. – 2007. – № 5 – С. 16-21.
7. Требик, О. Форми організації навчання: від минулого до майбутнього / О. Требик // Математика в сучасній школі. – 2013. – № 1. – С. 34-39.
8. Форми організації процесу навчання: традиції та інновації // Відкритий урок: розробки, технології, досвід. – 2005. – № 23/24. – С. 3-16 (За матеріалами освітніх сайтів).